

ЛАРИСА КРУШЕЛЬНИЦЬКА: ЖИТТЯ ВІДДАНЕ НАУЦІ

Близько шести десятиліть минуло відтоді, як Лариса Іванівна Крушельницька прийшла в археологію. Ми знайдемо небагато людей, чий внесок у науку був би настільки значущим і помітним, як внесок Л. Крушельницької в археологію доби бронзи і раннього заліза.

Народилася Л. Крушельницька 5 квітня 1928 р. у м. Стрий Львівської області в мистецькій родині. Батько – Іван Крушельницький – поет, графік, мистецтвознавець. Мати – Галина Левицька – піаністка, професор Львівської консерваторії. У 1934 р., тоді ще маленька Лариса, з родиною батька переїхала до Харкова. Після розстрілів і знищення родини Крушельницьких у 1934 і 1937 роках Лариса повернулася до Львова.

У 1943 р. Лариса Крушельницька була змушена з мамою виїхати з окупованого Львова до Відня, а потім до Штутгарту, де вдалося влаштуватися (як студент-гість) на навчання театрального мистецтва в художню Академію. Вилучена, як українка, з навчання в Академії, працює на алюмінієвому заводі в м. Зінген. Переживши в дуже важких умовах роки війни і окупації Лариса Крушельницька повернулася наприкінці 1945 р. до Львова, де знайшла працю художника-реставратора в Музеї українського мистецтва. Після народження дочки Тетяни у 1947 р. Лариса Крушельницька переходить на посаду художника-реставратора у Львівський відділ археології Інституту археології АН УРСР. Освіту історика здобула заочно у Львівському університеті у 1960 р. З цього часу працює у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) на посадах: спочатку молодшого, з 1974 р. – старшого, з 1991 р. – провідного наукового співробітника. З 1991 р. по 2003 р. Л. Крушельницька займала посаду директора Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Наукові зацікавлення дослідниці стосуються культур епохи бронзи – раннього заліза Східної і Центральної Європи, чому присвячені її кандидатська (1973) і докторська (1991) дисертації. Л. Крушельницька є автором понад 160 наукових праць, у тому числі 9 монографій (автор і співавтор). Має також значний доробок на публіцистичній ниві.

Свої перші наукові праці Л. Крушельницька публікує на початку 1960-х років у тоді щойно заснованому збірнику “Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”. Так, у четвертому томі МДАПВ вийшла перша праця Л. Крушельницької, присвячена результатам розвідкових досліджень у басейні р. Гнила Липа на території, відведеній для будівництва Бурштинської (Новозахідної) ДРЕС [Крушельницька, 1962, с. 131–138]. У 1962 р. Л. Крушельницька провела розкопки однієї з найбагатших пам’яток Верхнього Подністров’я – біля с. Бовшів Галицького р-ну, де відкрила понад 1000 м² площі, на якій було простежено 12 різночасових горизонтів із залишками 52 споруд. Особливо цінною пам’яткою на багатшаровому поселенні в Бовшеві виявилось кельтське житло. До цієї знахідки навіть сама ймовірність перебування кельтів у Верхньому Подністров’ї ставилась під сумнів [Крушельницька, 1965, с. 119–122]. Високо оцінив це відкриття Л. Крушельницької видатний кельтолог Ян Філіп – учень всесвітньо знаного вченого-слависта Л. Нідерле. Ніби передбачаючи дальший науковий поступ дослідниці, Я. Філіп вже тоді включив у свою “Енциклопедію археології Європи” коротку інформацію про Л. Крушельницьку та її наукові здобутки [Filip, 1966, s. 649].

В тому ж 1962 р. Л. Крушельницька в числі інших працівників відділу археології ІСН АН УРСР майже повністю дослідила щойно виявлений могильник висоцької культури в м. Золочів, на якому розчищено 94 поховання [Крушельницька, 1965, с. 122–135]. Золочівський могильник до сьогоднішнього дня залишається одним із найповніше розкопаних.

Із середини 1960-х років чим раз більшу увагу Л. Крушельницької привертає проблематика культур доби раннього заліза на Західній Україні. Фактично, дослідниця застала тут неторкану в науковому плані цілину, оскільки про пам'ятки VII–V ст. до н. е. на цих землях майже нічого не було відомо. Для в'яснення ситуації Л. Крушельницька протягом 1964–1966 роках провела розкопки в с. Черепин Пустомитівського р-ну на Львівщині, де на площі понад 3000 м² відкрила чотири наземні споруди, п'ять напівземлянок, понад 80 господарських ям. У 1965–1967 роках у с. Лагодів Перемишлянського р-ну Львівської обл. дослідниця розкопала ще одне поселення періоду раннього заліза та синхронний йому могильник, який включав 15 поховань на кам'яних площадках. На підставі цих та інших розкопок (у Звенигороді, Гологорах, Крушельниці та ін.) Л. Крушельницька виділила черепинсько-лагодівську групу пам'яток, що сформувалася на місцевій пізньовисоцькій підоснові під значним впливом (в тому числі етнічним, про що свідчить могильник у Лагодіві) населення із ареалу середньодністровської групи [Крушельницькая, 1971, с. 120–121; 1974, с. 121–132; 1976; Krushelnicka, 1987, s. 97–104].

Увагу дослідниці привертають також периферійні території поширення висоцької культури. Так, проведені Л. Крушельницькою на Західній Волині розкопки* дали підстави виділити у верхів'ях річок Західного Бугу і Стиру лежницьку групу пам'яток періоду раннього заліза (VIII–VI ст. до н. е.), які підміняють тут пізні пам'ятки вільховецької групи висоцької культури [Крушельницькая, 1971, с. 58–59].

Особлива увага приділяється суміжним районам Волині – південному Поліссю, де на підставі розкопаних матеріалів** виділено могилянську групу пам'яток як локальний варіант культури періоду раннього заліза Українського Лісостепу [Крушельницька, 1973, с. 11–14]. Нині практично жодна наукова і популярна робота про археологічні дослідження західноукраїнських земель не обходиться без посилань на пам'ятки згаданих груп.

Впродовж всього часу Л. Крушельницька цікавиться проблематикою висоцької культури, в носіях якої багато дослідників минулого вбачали геродотових неврів. Окрім обстеження відомих з літератури висоцьких пам'яток, дослідниця відкриває і розкопує нові. Так, біля с. Конюшків Бродівського р-ну на Львівщині у 1970 р. Л. Крушельницька дослідила поселення і синхронний йому могильник, на якому виявила сім поховань. Слід зауважити, що після В. Канівця в повоєнний час ніхто висоцькою культурою фактично не займався. Мабуть тому майже невідомими науці продовжували залишатися висоцькі поселення, оскільки основна увага усіх без винятку попередніх дослідників була сконцентрована лише на могильниках. Тому особливо цінними є матеріали, що вперше здобуті Л. Крушельницькою на цілому ряді розкопаних нею поселень, таких, як Гончарівка-Бужок, Ясенів, Вербівчик, Попівці, Кам'янка-Бузька, Терновиця, Шкло та ін. Дуже цікавий могильник висоцької культури, на якому поховані були вкладені у спеціально споруджені кам'яні гробниці, дослідила Л. Крушельницька у 1979 р. біля с. Луковець на Бродівщині. Основні результати досліджень висоцької культури Л. Крушельницька представляє на численних наукових конференціях, у тому числі міжнародних, а також у статтях і монографіях.

Особливо масштабні розкопки провела Л. Крушельницька в околицях с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької області, в зоні затоплення Могилив-Подільської ГЕС. Рятувалося те, – згадає дослідниця, – що мало назавжди зникнути під водою. Впродовж семи сезонів, починаючи з 1974 р., поблизу Непоротова досліджено залишки чотирьох поселень, двох могильників і двох городищ. Для вивчення вказаного комплексу пам'яток розгорнуто 12 розкопів і траншей на площі 7000 м². Виявлено десятки наземних і півземлянкових споруд,

*Розкопки Л. Крушельницької у 1962 р. велися біля с. Лежниця Іваничівського р-ну Волинської обл. Нею ж розкопане поселення і могильник в с. Ромош Сокальського р-ну Львівської обл., а біля сусіднього Святизева Л. Крушельницька дослідила одну наземну та три півземлянкові споруди ранньозалізного часу.

**У 1963 р. Л. Крушельницькою проведені розкопки поселення могилянської групи в селах Костянець та Крилів Дубнівського р-ну. У 1971 р. дослідниця розкопала поселення могилянської групи в Харалузі, а в наступному році – кілька поселень і могильник в с. Кургани Острозького р-ну Рівненської обл.

кам'яні жертovníки, культові захоронення людей і тварин, більше сотні ям господарського призначення. Непоротове, по-суті, залишається на сьогодні єдиною стратиграфічно повноцінною пам'яткою, яка впродовж семи польових сезонів досліджувалася великими площами [Крушельницька, 1998]. Непоротівський комплекс фахівці вважають еталонним для всього Середнього Придністров'я, а його назву використовують для всієї середньодністровської (непоротівської) групи загалом.

Про умови, в яких доводилось тоді працювати, пише Л. Крушельницька у вступі до своєї фундаментальної праці “Чорноліська культура Середнього Придністров'я”: “...Втім, як це було у радянському науковому світі, замість визнання досягнутого, почалися наклепи. Як наслідок, вже у 1978 р. на подальші дослідження в Непоротові значно скорочено кошти, а на 1981 р., коли ще не дійшло до затоплення і можна було копати далі, – не виділено жодних. Дослідження в Непоротові ми завершували майже виключно на ентузіазмі, загублені у диких дністровських ярах, на відлюдді (адже доколишні села були вже виселені), без необхідних коштів, транспорту і надійного спорядження...” [Крушельницька, 1998, с. 6].

У 1970-х роках Л. Крушельницька спрямовує свої пошуки також в Українські Карпати, які до того часу майже не привертали увагу археологів. Уже перша розвідкова експедиція у 1970 р. вгору по руслу р. Стрий принесла обнадійливі результати: був відкритий (а у 1972 р. повністю розкопаний Л. Крушельницькою) могильник голіградської культури біля с. Сопіт Сколівського р-ну, який до сьогоднішнього дня залишається найбільшим у західних областях України. На сопітському могильнику на площі 700 м² відкрито 80 поодиноких, парних і групових поховань з тілоспаленнями в урнах, які відносяться до часу з XI по IX ст. до н. е. [Крушельницька, 1979, с. 71]. У сусідньому із Сопотом с. Урич Л. Крушельницька вже на початку 1970-х років першою звернула увагу на наскельні рисунки – солярні знаки і петрогліфи, якими подекуди густо всіяні тутешні велетенські пісковикові скелі. Дослідження підтвердили висловлене тоді Л. Крушельницькою припущення про ймовірність викуття урицьких наскельних зображень у гальштатський період. У 1972 р. у Сколівських Бескидах Л. Крушельницька провела розкопки на одному з найбільш висунутих на південь поселень черепинсько-лагодівської групи – біля с. Крушельниця, на якому виявила дві напівземлянки та господарські ями.

Особливо рельєфно інтерес до археології Карпат зріс у Л. Крушельницької на початку 1980-х років після вимушеного завершення роботи Непоротівської експедиції. Постійні виїзди на Гуцульщину і Сколівщину, піші мандрівки верховинами Бескидів і Чорногори привели дослідницю до переоцінки поширених в той час уявлень про ніби-то непрохідність карпатських перевалів в ранньоісторичний період. Гори ніколи не були непрохідним бар'єром, – настоює Л. Крушельницька. Дослідниця вперше після А. Жакі почала розробляти гіпотезу про транскарпатські торгово-вимінні шляхи за доби бронзи – раннього заліза, основуєчи при тому свої припущення на цілій низці поселень, розкопаних нею в горах. Власне через Яблоницький, Верецький та Ужоцький перевали, припускає Л. Крушельницька, відбулося проникнення носіїв культур раннього гальштату на Верхнє Подністров'я. Прибуле населення одразу ж по приході в наші гори заповзялося виварювати соляну ропу – сирицю, а одержаний продукт збувати своїм: одноплемінникам по другий бік Карпат – у Семиграддя і Трансільванію. Унікальними пам'ятками цього часу є п'ять солевирибних осередків, розкопаних Л. Крушельницькою на початку 1980-х років біля с. Текуча Косівського р-ну, та ще одного солевирибного багаточарового поселення біля с. Лоева Надвірнянського р-ну. На цих пам'ятках розкрито десятки солевирибничих споруд та комплексів із спеціальними печами, в яких виварювали сіль [Крушельницька, 1987, с. 52; Крушельницька, 1993, с. 56–122].

На підставі розкопок гуцульських солеварень Л. Крушельницька прийшла до висновку, що торгово-вимінні операції в той час із сусідніми племенами були, очевидно, добре налагодженими, оскільки апогей активного солеваріння на Гуцульщині співпадає в часі з найбільш сталим і широко розгалуженим притоком у Верхнє Подністров'я різноманітних бронзових виробів – мечів, серпів, казанів, браслетів. Дослідниця вважає, що раптова поява в таких кількостях бронзових речей трансільванського і семигородського походження і була

пов'язана власне із масовою експлуатацією соленосних джерел на відтинку Доброміль – Стара Сіль – Болехів – Надвірна – Коломия – Космач – Сучава, звідкіля одержану сіль транспортували через карпатські перевали на обмін із сусідніми племенами. Отже, кількарічні розкопки в Текучій і Лосевій дали підстави дослідниці датувати початки солевиробництва на західній Україні не княжим періодом, як вважалось донедавна (див. праці акад. Я. Ісаєвича, В. Грабовецького), а відсунути його значно далі – до періоду енеоліту і бронзи. Ці дослідження Л. Крушельницької із особливим зацікавленням сприйняли в Західній Європі, де паралельно до подібних висновків дійшли археологи Німеччини, Австрії (розкопки в соленосному Гальштаті біля Зальцбурга, Галле), Польщі (Велічка) та ін.

Бібліографи сьогодення відзначають, що широкого міжнародного резонансу набули не тільки археологічні дослідження Л. Крушельницької, але також її публіцистична діяльність як директора Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Одним із ранніх таких творів назвемо “Вогнище з первовіку. Із записок археолога”, в якому авторка захоплено оповідає про різноманітні перипетії польового життя, зустрічі з цікавими людьми, зрештою, напрочуд легко розмірковує про здавалось би серйозні археологічні проблеми.

Природне неприйняття тоталітаризму у будь-яких його проявах пульсує у всіх без винятку проіннятих болем публіцистичних статтях дослідниці. Назвемо дві з них перша – спогади з життя родини Крушельницьких “Рубали ліс... Спогади галичанки” [Крушельницька, 1990, с. 119–133; 1998], у якій на майстерно змальованому тлі тогочасної української дійсності, з одного боку – радянської, з другого – польської окупації, представлено трагедію родини Крушельницьких, значну частину якої знищив більшовицький режим. Пройшовши тяжкі поневіряння, Лариса Крушельницька вижила і не лише сягнула висот науки, але й попри свої численні – суто археологічні й добре знані в Європі праці показала себе тонким майстром літературного стилю. Друга праця дослідниці – “Злочини Сандормохи стукають у моє серце”, написана після нещодавнього відзначення 60-ліття розстрілу в ур. Сандормох в Карелії в'язнів Соловецького ГУЛАГу, серед яких була родина Крушельницьких [Лариса Крушельницька, 1998, с. 6–36]. Ці, та інші твори Л. Крушельницької (як от “Заповіт Петра I”, “На нищення української культури кинуто усі засоби” та ін.), доцільно включити у програми середніх і вищих навчальних закладів нашої держави.

13 квітня 1991 р. Л. Крушельницьку призначено на посаду директора ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. На сьогодні це друга за величиною бібліотека в Україні, що нараховує близько 7 млн. книг. За час праці Л. Крушельницької в бібліотеці значно розширилась наукова діяльність. При бібліотеці створений єдиний в Україні Науково-дослідний центр періодики, австрійські та німецькі наукові бібліотечні зали. Особливо Л. Крушельницька відстоює цілісність і непорушність фондів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України проти різного роду претензій і вимог [Крушельницька, 1998, с. 3–99]. Дослідниця систематично виступає з доповідями на регіональних і міжнародних конференціях, симпозіумах та семінарах як з проблем бібліотечної справи, так і з питань археології ранньозалізного віку Центральної і Південно-Східної Європи.

Сьогодні Л. Крушельницька є дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Головою Археологічної комісії НТШ, почесним директором Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, професором Львівського національного університету ім. І. Франка. В переддень ювілею Ларису Іванівну нагороджено Орденом Княгині Ольги III ступеня.

Ювілярка і зараз плідно працює. Нещодавно вийшла з друку чергова монографія дослідниці, присвячена культурі Ноа в Україні (2007). Вітаючи Ларису Іванівну з ювілеєм, її учні, колеги та друзі бажають їй довгих років життя, міцного здоров'я і здійснення усіх творчих задумів.

ЛІТЕРАТУРА

Крушельницька Л. І.

- 1962 Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністров'я // МДАПВ. – Київ. – Т. 4. – С. 131–138.
- 1965 Кельтський пам'ятник в Верхнем Поднестровье // КСИА АН СССР. – Вып. 105. – С. 119–122.
- 1965а Могильник висоцької культури в м. Золочеві // Археологія. – Київ. – Т. XIX. – С. 122–135.
- 1971 Пам'ятники скифського часу на Верхнем Поднестровье // МИА. – Вып. 177. – С. 120–121.
- 1971а Пам'ятники ранньозалізної доби в верхов'ях Західного Буга // СА. – № 3. – С. 58–59.
- 1973 Пам'ятки могильнянського типу // Археологія. – Київ. – Вып. 13. – С. 11–14.
- 1974 Населення Західної Волині і Верхньої Наддністрянщини у ранньоскіфський час // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – Київ. – С. 121–132.
- 1976 Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – Київ. – 144 с.
- 1979 Могильник кінця бронзового століття в Сопоте // SA. – Praga. – № 2. – С. 71.
- 1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – Київ. – 161 с.
- 1987 Восточнокарпатский солеваренный центр предскифского периода // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград. – С. 52.
- 1990 Рубали ліс...// Дзвін. – Львів. – № 3. – С. 119–133; № 4. – С. 121–132; № 5. – С. 118–131.
- 1991 Солеварний центр біля с. Лосєва Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – С. 16–17.
- 1993 Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – Київ. – С. 56–122.
- 1996 Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: документи, факти, коментарі. – Львів. – 99 с.
- 1998 Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). – Львів. – 203 с.
- 1998а Рубали ліс. Спогади галичанки. – Львів.
- 2007 Культура Ноа в Україні. – Львів.

Лариса Крушельницька...

- 1998б Лариса Крушельницька. Бібліографічний покажчик. – Львів. – С. 6–36.

Єдлінська У.

- 1998а На маргінесі “Спогадів галичанки” // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів. – С. 350–354.

Filip J.

- 1966 Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. – Prag. – Т. I. – S. 649.

Krushelnicka L. I.

- 1987 Zur Frage der Entstehung der Vysocko-kultur // Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. – Prag. – S. 97–104.
- 1991 Stend und Aufgaben den Urnenfelderforschung am Ostgang der Karpaten // Beitrage zur Urnenfelderzeitnördlich und südlich der Alpen. – Mainz. – S. 264–269.